

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Een onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting van het accountantshonorarium in de jaarrekening van grote Nederlandse bv's en nv's

Langendijk, H.; Speijcken, J.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

Published in

Accountancy in beweging

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Langendijk, H., & Speijcken, J. (2010). Een onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting van het accountantshonorarium in de jaarrekening van grote Nederlandse bv's en nv's. In B. Hoogenboom, L. Paape, & M. Pheijffer (Eds.), *Accountancy in beweging* (pp. 101-119). Boom Juridische uitgevers.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Accountancy in beweging

Bob Hoogenboom
Leen Paape
Marcel Pheijffer
(red.)

Boom Juridische uitgevers
Den Haag
2010

Omslagontwerp: Primo!Studio, Delft
Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

© 2010 B. Hoogenboom, L. Paape & M. Pheijffer (red.) / Boom Juridische uitgevers

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische veeleelvoudingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-8974-391-6
NUR 165

www.bju.nl

6 Een onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium in de jaarrekening van grote Nederlandse bv's en nv's

*Henk Langendijk en Johan Speijcken**

1 Inleiding

Als gevolg van de introductie van artikel 2:382a Burgerlijk Wetboek (BW) zijn grote Nederlandse rechtspersonen sinds medio 2008 verplicht het accountants-honorarium in de toelichting (als onderdeel) van de jaarrekening te vermelden. Met de introductie van dit wetsartikel heeft de wetgever een duidelijke bedoeling. De toelichting van het accountants-honorarium moet de gebruiker van de jaarrekening informeren over de onafhankelijkheid van de externe accountant. Hierbij wordt verondersteld dat de onafhankelijkheid van de externe accountant onder druk kan komen wanneer hij overige dienstverlening aan een controlecliënt heeft verleend waarvoor hem een vergoeding is betaald die niet in verhouding staat tot de vergoeding die hij heeft ontvangen voor de wettelijke controle (Dieleman, 2008).

De wettekst van artikel 2:382a BW roept veel vragen op bij bestuurders, accountants, regelgevers en gebruikers. Met name ten aanzien van de reikwijdte: welke delen van een accountantsorganisatie vallen onder dit artikel (NIVRA, 2009; Molenbrugge, 2008; Dieleman, 2008; De Munnik, 2009; Böhmer & Van Beurden, 2008)?

In deze bijdrage wordt het wetsartikel behandeld en wordt een suggestie van het NIVRA (2009) behandeld om de onafhankelijkheid van de externe accountant beter in beeld te brengen, alsmede het recente invoeringsvoorstel met betrekking tot titel 9 artikel 2:382a BW.

* Henk Langendijk is hoogleraar Externe Verslaggeving aan de Nyenrode Business Universiteit en aan de Universiteit van Amsterdam. Johan Speijcken is werkzaam als accountant bij Ernst & Young.

Voorts wordt via een kwaliteitsindex onderzoek verricht naar de kwaliteit van de toelichting omtrent het accountantshonorarium door grote Nederlandse ondernemingen voor boekjaar 2008. Gezien de aard van deze bundel worden de resultaten van het onderzoek beschreven zonder empirische details. De bijdrage wordt afgesloten met een samenvatting en conclusies en beperkingen van dit onderzoek.

2 Wetgeving omtrent het accountantshonorarium

Met ingang van 27 juni 2008 is wetsartikel 2:382a BW in Nederland van kracht geworden. Dit wetsartikel bevat de verplichting om in de jaarrekening een opgave te verstrekken van de honoraria die aan de controlecliënt in rekening zijn gebracht. Deze verplichting vloeit voort uit artikel 49 EU-richtlijn 2006/43/EG.

De wettekst van artikel 2:382a BW luidt als volgt:

- 1. Opgegeven worden de in het boekjaar ten laste van de rechtspersoon gebrachte totale honoraria voor het onderzoek van de jaarrekening, totale honoraria voor andere controleopdrachten, totale honoraria voor adviesdiensten op fiscaal terrein en totale honoraria voor andere niet-controlediensten, uitgevoerd door de externe accountant en de accountantsorganisatie, genoemd in artikel 1, eerste lid, onder a en e, van de Wet toezicht accountantsorganisaties.*
- 2. Indien de rechtspersoon dochtermaatschappijen heeft of de financiële gegevens van andere maatschappijen consolideert, worden de honoraria die in het boekjaar te hunnen laste zijn gebracht, in de opgave begrepen.*
- 3. De honoraria hoeven niet opgegeven te worden door een rechtspersoon waarvan de financiële gegevens zijn geconsolideerd in een geconsolideerde jaarrekening waarop krachtens het toepasselijke recht de verordening van het Europees Parlement en de Raad betreffende de toepassing van internationale standaarden voor jaarrekeningen of de zevende richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen inzake het vennootschapsrecht van toepassing is.*

De memorie van toelichting (MvT) van artikel 2:382a BW luidt als volgt (gedeeltelijk):

'Na artikel 2:382 BW wordt een nieuw artikel 382a toegevoegd waarin artikel 49, eerste lid, onder a, van de richtlijn wordt geïmplementeerd. Het gaat om het in de toelichting bij de jaarrekening verstrekken van informatie over de totale honoraria die de accountant en de accountantsorganisatie met betrekking tot het desbetreffende boekjaar ten laste van de onderneming hebben gebracht voor de diverse controle- en adviesdiensten. Hoewel in de Nederlandse tekst van de richtlijn sprake is van "tijdens het boekjaar" in rekening gebrachte honoraria, blijkt uit andere taalversies dat bedoeld is dat de honoraria betrekking dienen te hebben op de diensten die ten behoeve van het boekjaar zijn verricht. Aangezien bij het

*afsluiten van het boekjaar nog niet alle diensten van de accountant in rekening zullen zijn gebracht, zal het bedrag een schatting betreffen.*¹

3 Enkele bespreekpunten inzake artikel 2:382a BW

3.1 Toelichting accountantshonorarium netwerkorganisatie niet verplicht

Door de definiëring van de begrippen 'externe accountant' en 'accountantsorganisatie' schiet de huidige wettekst van artikel 2:382a BW zijn doel voorbij. De gebruiker is bij de beoordeling van de onafhankelijkheid immers ook gebaat bij de vermelding van de honoraria van het *netwerk* van de accountantsorganisatie (NIVRA, 2009; De Munnik, 2009; Dieleman, 2008; Speijcken, 2010).

De externe accountant en de accountantsorganisatie worden beperkt tot diegenen die onder de Wet toezicht accountantsorganisaties (WTA) vallen. Door deze begrenzing gaat het alleen om de honoraria voor diensten die zijn uitgevoerd door de WTA-accountantsorganisatie. Honoraria voor bijvoorbeeld fiscale dienstverlening uitgevoerd door gelieerde onderdelen behoeven niet te worden toegelicht, omdat deze onderdelen niet vallen binnen de definitie van een WTA-accountantsorganisatie. Het moge duidelijk zijn dat de onafhankelijkheid niet alleen kan worden bedreigd door aanvullende diensten vanuit de accountantsorganisatie, maar eveneens door dienstverlening door netwerkorganisaties.

Ook honoraria voor diensten die zijn uitgevoerd door buitenlandse accountants van hetzelfde netwerk voor de moedermaatschappij of haar groepsmaatschappijen, vallen niet onder de reikwijdte van artikel 2:382a BW. Deze buitenlandse accountants vallen namelijk ook niet onder de definitie van een accountantsorganisatie volgens de WTA.

Voorts blijven de accountantshonoraria van 'ondergeschikte accountantsorganisaties' onder de korenmaat. Ondergeschikte accountantsorganisaties doen een deel van de controle van een concern (veelal een aantal dochtermaatschappijen), maar zijn niet verantwoordelijk voor de controle van het concern als geheel. Ook voor deze accountantsorganisaties kan de onafhankelijkheid problematisch zijn indien veel overige dienstverlening aan een controleklant wordt geleverd. Dit punt is volledig over het hoofd gezien in de EU-richtlijn en door de Nederlandse wetgever. Deze richtlijn en wetgeving lijken geheel te zijn toegeschreven naar het accountantskantoor dat verantwoordelijk is voor de groepsaudit. Parmalat heeft ons geleerd dat een ondergeschikte

¹ Memorie van Toelichting Wijziging van de Wet toezicht accountantsorganisaties en Boek 2 van het Burgerlijk Wetboek, ter implementatie van richtlijn nr. 2006/43/EG van het Europees Parlement en de Raad van de Europese Unie van 17 mei 2006, Kamerstukken 2007/08, 31 270, nr. 3.

accountant 49% van de totale wettelijke controle van een groep voor zijn rekening neemt en uiteraard tal van niet-auditdiensten kan verlenen (Langendijk, 2004).

3.2 Toerekening van het accountantshonorarium aan het boekjaar

Volgens artikel 2:382a lid 1 BW is sprake van 'de in het boekjaar ten laste van de rechtspersoon gebrachte totale honoraria'. Hieruit volgt dat het honorarium dat in de winst-en-verliesrekening van het betreffende boekjaar is verwerkt, moet worden vermeld. Hiervoor kunnen twee benaderingen worden gehanteerd (Molenbrugge, 2008; Böhmer & Van Beurden, 2008):

- *activiteit in boekjaar verricht*: alleen de honoraria voor dienstverlening uitgevoerd in het boekjaar worden in het resultaat verantwoord. Deze benadering sluit aan bij de definitie van een verplichting. Hierbij leiden accountantshonoraria pas tot een verplichting als de dienst verricht is. Indien een (groot) deel van de werkzaamheden na balansdatum wordt uitgevoerd, wordt dit deel van de honoraria niet verantwoord. Dit betekent dat er geen overlopende post wordt opgenomen voor diensten die na afloop van het boekjaar worden verricht betrekking hebbende op het afgelopen boekjaar. In de praktijk betekent dit dat niet kan worden uitgegaan van het totale controlebudget voor het boekjaar. Het startpunt moet zijn de door de onderneming daadwerkelijk in het boekjaar ontvangen diensten, hetgeen gebaseerd kan worden op de daadwerkelijk gefactureerde honoraria, aangevuld met een reservering (schatting) voor nog niet door de accountantsorganisatie gefactureerde (maar wel verrichte) dienstverlening tot balansdatum, dan wel een correctie voor vooruit gefactureerde honoraria;
- *jaarrekening boekjaargericht*: verwerking van het honorarium dat betrekking heeft op de jaarrekening over het boekjaar. Deze benadering sluit aan bij het toerekeningsbeginsel. Bij deze systematiek wordt in de balans een verplichting opgenomen met een schatting van het honorarium voor de balanscontrole van het afgelopen boekjaar die zal worden uitgevoerd in het komende boekjaar.

De vraag is wat het uitgangspunt van de wetgever is geweest. In artikel 2:382a BW en de EU-richtlijn worden termen gebruikt als 'in het boekjaar' en 'tijdens het boekjaar'. Dit impliceert dat het gericht is op de activiteiten in het boekjaar (eerste benadering: *Activiteit in boekjaar verricht*). Echter, de Engelstalige versie van de EU-richtlijn spreekt over 'the total fees for the financial year charged by the statutory auditor or audit firm'. Dit wekt de indruk dat de tweede benadering (*Jaarrekening boekjaargericht*) ook kan worden gevolgd. Dit verschil in vertaling wordt ook in de MvT aangehaald (zie par. 2), alleen blijkt niet duidelijk of de wetgever dit laatste standpunt heeft willen volgen of niet. Ergo, er is onduidelijkheid over de vraag of beide benaderingen zijn toegestaan, of dat een van beide benaderingen toegepast dient te worden (Molenbrugge, 2008).

Teneinde deze onduidelijkheid te ondervangen zou een onderneming kunnen toelichten welke benadering zij heeft gekozen.

3.3 Achterwege laten van informatie omtrent accountantshonorarium

Artikel 2:363 lid 3 BW is niet aangepast, waardoor de mogelijkheid bestaat dat ondernemingen de informatie omtrent accountantshonorarium niet in de toelichting opnemen (of gebrekkig), omdat zij en hun controlerende accountant op het standpunt staan dat deze informatie van te verwaarlozen betekenis is voor het inzichtvereiste.

3.4 Vrijstelling van artikel 2:382a BW bij toepassing IFRS

Een gevolg van de wetwijziging is dat ondernemingen die IFRS toepassen, de accountantshonoraria niet behoeven toe te lichten. Dit lijkt een omissie van de wetgever, maar is wel de consequentie van de letterlijke wettekst. Artikel 2:362 BW lid 9, waarin de bepalingen uit titel 9 BW worden vermeld die moeten worden toegepast indien een jaarrekening op basis van IFRS wordt opgesteld, vermeldt niet artikel 2:382a BW (Böhmer & Van Beurden, 2008). De Raad van de Jaarverslaggeving (RJ, 2009) verzoekt de minister van Justitie dan ook artikel 2:362 lid 9 BW op dit punt aan te passen. Deze vrijstelling is op basis van de letterlijke tekst van artikel 2:362 BW lid 9 in ieder geval van toepassing indien zowel enkelvoudig als geconsolideerd IFRS wordt toegepast. Wanneer geconsolideerd IFRS wordt toegepast en enkelvoudig titel 9 Boek 2 BW met toepassing van de geconsolideerde waarderingsgrondslagen, is deze vrijstelling betwistbaar. Volgens Molenbrugge (2008) moeten de accountantshonoraria dan wel worden toegelicht op basis van het huidige artikel 2:362 lid 9 BW. Artikel 2:362 lid 9 BW kan echter ook zo worden geïnterpreteerd dat bij de combinatie geconsolideerd IFRS en enkelvoudig de geconsolideerde waarderingsgrondslagen de accountantshonoraria niet behoeven te worden toegelicht. Alleen bij de combinaties geconsolideerd titel 9 BW en enkelvoudig titel 9 BW, respectievelijk geconsolideerd IFRS en enkelvoudig titel 9 BW *zonder* de waarderingsgrondslagen die geconsolideerd worden toegepast, moet volgens de letterlijke tekst van artikel 2:362 lid 9 BW een opgave worden verstrekt van het accountantshonorarium in de toelichting ex artikel 2:382a BW.

3.5 Vrijstelling van artikel 2:382a BW bij consolidatie op hoger niveau

Volgens artikel 2:382a lid 3 BW moet het hierbij gaan om een geconsolideerde jaarrekening waarop de zogenoemde IAS-verordening van de EU of de Zevende richtlijn van de Raad van de Europese Gemeenschappen inzake het vennootschapsrecht van toepassing is. Dit betekent dat alleen geconsolideerde jaarrekeningen van maatschappijen gevestigd in de EU aan deze eis kunnen voldoen. Voorts hangt dit af van de

wijze van implementatie van de EU-richtlijn in het desbetreffende land. *Gelijkwaardige* GAAP's buiten de EU, zoals bijvoorbeeld een geconsolideerde jaarrekening op basis van US GAAP, zijn in dit verband niet van toepassing, terwijl dit wel de basis kan zijn voor toepassing van artikel 2:408 BW. Het toepassen van artikel 2:408 BW leidt derhalve niet automatisch tot de conclusie dat het accountants honorarium niet behoeft te worden vermeld in de enkelvoudige jaarrekening van de dochtermaatschappij. Bepalend is welk recht op de geconsolideerde jaarrekening van toepassing is in het geval van toepassing van artikel 2:408 BW (Böhmer & Van Beurden, 2008).

3.6 Artikel 2:382a BW van toepassing op enkelvoudige en geconsolideerde jaarrekening

De verplichting tot het vermelden van het accountants honorarium geldt voor de enkelvoudige jaarrekening. Voor de geconsolideerde jaarrekening is er geen wettelijke plicht tot vermelding van het accountants honorarium. In artikel 2:410 lid 1 BW wordt de toepassing van artikel 2:382a BW expliciet uitgezonderd. Ook dit lijkt een vergissing van de wetgever, aangezien de MvT van artikel 2:382a BW stelt dat de honoraria in de geconsolideerde jaarrekening moeten worden opgenomen en dat dit voortvloeit uit het tweede lid. Op grond van de wet is er geen plicht tot vermelding van het accountants honorarium in de geconsolideerde jaarrekening, maar uit de MvT van artikel 2:382a BW (zie par. 2) blijkt duidelijk dat het wel de bedoeling van de wetgever is om een vermelding in de geconsolideerde jaarrekening voor te schrijven (Böhmer & Van Beurden, 2008).

3.7 Vergelijkende cijfers accountants honorarium verplicht

Artikel 2:363 lid 5 BW stelt dat zo veel mogelijk bij iedere post van de jaarrekening vergelijkende cijfers moeten worden vermeld.

3.8 Oplossingen voor gesignaleerde problemen omtrent artikel 2:382a BW

3.8.1 NIVRA-wijzer 1 Vermelding accountants honorarium in de jaarrekening

Het NIVRA is van mening dat de tekst van artikel 2:382a BW, evenals de EU-richtlijn voor meerdere uitleg vatbaar is. Het is de visie van het NIVRA dat een beoordeling van de onafhankelijkheid van de externe accountant en de accountantsorganisatie die een (geconsolideerde) jaarrekening heeft gecontroleerd, is gebaat met het vermelden van de informatie over de honoraria van het *netwerk* van de accountantsorganisatie die ten laste van het boekjaar zijn gebracht. Het is de voorkeur van het NIVRA om in de jaarrekening uitgesplitst en voorzien van vergelijkende cijfers te vermelden de in rekening gebrachte honoraria van:

- de externe accountant en de accountantsorganisatie zoals gedefinieerd in de WTA; én
- het gehele netwerk waartoe de accountantsorganisatie behoort.

In de NIVRA-wijzer 1 (2009, p. 3) is het model hierna opgenomen.

Tabel 1 Model voor de toelichting van het accountants honorarium

	X accountants	Overig X netwerk	Totaal X netwerk
Onderzoek van de jaarrekening			
Andere controleopdrachten			
Adviesdiensten op fiscaal terrein			
Andere niet-controlediensten			
Totaal			

Dit model is een aanbeveling. Overigens zou naar onze mening eenzelfde model moeten gelden voor de toelichting van de accountants honoraria van de ondergeschikte accountantsorganisaties, alsmede van het ondergeschikte netwerk van accountantsorganisaties. Dit is de combinatie van wat de NIVRA (2009) de 'audit firm plus'-benadering en 'netwerk plus'-benadering noemt.

3.8.2 Recente wijzigingsvoorstellen titel 9 BW aangaande toelichting accountants honoraria

In het (consultatie)wetsvoorstel (juni 2010) wordt voorgesteld om artikel 2:382a BW aan te passen. Geregeld wordt dat dit wetsartikel niet van toepassing is op kleine rechtspersonen (wijzigingsvoorstel art. 2:396 lid 5 BW) en dat de vermelding van de accountants honoraria in de enkelvoudige jaarrekening achterwege kan blijven, mits deze zijn opgenomen in de geconsolideerde jaarrekening (wijzigingsvoorstel art. 2:382a BW).

Tevens wordt verduidelijkt dat de vermelding van de accountants honoraria ook verplicht is voor een rechtspersoon die vrijwillig IFRS-EU toepast in de enkelvoudige jaarrekening (wijzigingsvoorstel art. 36 lid 9, titel 9 BW; zie Van Geffen, 2010).

Op deze wijze wordt aan een aantal, maar niet aan alle bezwaren van de huidige strekking van artikel 2:382a BW voldaan. Een gemiste kans is dat de wetgever niet de netwerkinformatie in de herziene versie van artikel 2:382a heeft opgenomen. Uit onderzoek van Speijcken (2010) met als populatie 1106 Nederlandse ondernemingen (boekjaar 2008) blijkt namelijk dat het totaal van de *non-audit fees* (overige controleopdrachten, fiscale advisering en overige niet-controleopdrachten) op basis van netwerkinformatie 20% van het totale accountants honorarium bedraagt, en op basis van de WTA-accountantsorganisatie conform artikel 2:382a BW is dat 10%.

Dit soort informatie blijft echter ook bij de herziene versie uit het zicht van gebruikers, waardoor mogelijkwijs de (on)afhankelijkheid van het accountantskantoor niet correct in beeld komt.

4 Voorgaand onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting (*disclosure*-onderzoek)

In het verleden is veel onderzoek verricht naar factoren die van invloed kunnen zijn op de kwaliteit van de toelichting als onderdeel van de jaarrekening. Chavent, Ding, Fu, Stolowy & Wang (2006) geven een breed overzicht van de empirische literatuur op het gebied van *disclosure*-onderzoek.

De *disclosure*-index is een score die de kwaliteit van de toelichting reflecteert. De score wordt berekend door per element van de toelichting een 1 of 0 toe te kennen. Een 1 wordt toegekend indien een element wel (adequaat) is opgenomen in de toelichting en een 0 wanneer dit niet het geval is. De index is de ratio van de werkelijke kwaliteits-score afgezet tegen de maximale kwaliteitscore.

Door gebruik te maken van een instrument dat zowel kwalitatieve als kwantitatieve percepties omzet in scores is het mogelijk een indicatie te krijgen van de kwaliteit van de informatie. Een *disclosure*-index wordt veelvuldig gehanteerd bij onderzoek naar informatieverschaffing door organisaties (Chavent et al., 2006). Voorgaand onderzoek heeft tot op heden niet geleid tot het ontstaan van één universele *disclosure*-index binnen het vakgebied externe verslaggeving. Onderzoekers staan voor de keuze tussen het aanpassen van een bestaande index die aansluit bij het door hen gekozen onderzoeks-onderwerp en het ontwikkelen van een nieuwe index (Peelen, Poot & Volmer, 2006). Onderzoekers zijn verdeeld over de wegging van de afzonderlijke elementen van de *disclosure*-index (Coy, 1993, p. 123). Cooke (1989), Archambault en Archambault (2003), Tai, Au-Yeung, Kwok & Lau (1990) en Hossain (1994) hebben een voorkeur voor een *ongewogen disclosure*-index, waarbij aan elk element een gelijkwaardige wegging wordt toegekend. Cooke (1989) onderkent dat de ene gebruikersgroep een verschillende wegging toekent aan een *disclosure*-item dan een andere gebruikersgroep. De focus van het onderzoek ligt echter niet op één specifieke gebruikersgroep, maar op alle gebruikers van de jaarrekening. Een benadering waarbij wordt getracht alle subjectieve weggingen van verschillende gebruikersgroepen in één *disclosure*-index te verwerken, is onpraktisch (Cooke, 1989, p. 182).

Ahmed en Curtis (1999, p. 36) stellen dat de ongewogen *disclosure*-index zich heeft ontwikkeld als de standaard bij jaarrekeningonderzoek, omdat het subjectiviteit reduceert. Andere auteurs hebben een voorkeur voor een gewogen *disclosure*-index en stellen dat bepaalde elementen van de toelichting voor de gebruiker belangrijker zijn dan andere (Firth, 1979; Giner, 1997).

5 Empirisch onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting omtrent het accountants-honorarium

5.1 Samenstelling *disclosure*-index

De lijst met *disclosure*-items wordt veelal gebaseerd op wet- en regelgeving en voorgaand onderzoek (Adhikari en Tondkar, 1992, p. 87). Voor zover bekend is de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium niet eerder onderzocht. De *disclosure*-items kunnen derhalve niet worden ontleend aan voorgaand onderzoek. Wel bevat de wetgeving omtrent de toelichting van het accountants-honorarium voldoende aanknopingspunten voor de samenstelling van een *disclosure*-index, gezien de discussies die zijn ontstaan over de juiste interpretatie van het wetsartikel (NIVRA, 2009; Molenbrugge, 2008; Dieleman, 2008; De Munnik, 2009; Böhmer & Van Beurden, 2008; Van Offeren, Verdoes & Witjes, 2010; Oosterhoff & Schoonderbeek, 2009). Als gevolg van de onduidelijkheden rondom artikel 2:382a BW blijkt dat de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium per jaarrekening sterk verschilt (Breij, 2009).

In totaal zijn voor ons onderzoek negen *disclosure*-items geïdentificeerd, waarvan twee items kunnen worden beschouwd als *mandatory disclosure*-items. De overige zeven items zijn *voluntary disclosure*-items. De lijst met *disclosure*-items is weergegeven in tabel 2.

Toelichting op de tabel

Disclosure-items 1 en 2 zijn verplicht op grond van artikel 2:382a lid 1 en 2:363 lid 5 BW. Op deze wijze kan bij het empirisch onderzoek worden vastgesteld of de toelichting van het accountants-honorarium voldoet aan de wettelijke eisen.

Disclosure-items 3, 4 en 5 reflecteren de reikwijdte van het toegelichte accountants-honorarium. Een positieve score bij deze items betekent dat de gebruiker van de jaarrekening inzicht heeft in de reikwijdte van het toegelichte accountants-honorarium.

Uit het model van het NIVRA (2009) blijkt dat het NIVRA een voorkeur heeft voor de presentatie van het honorarium in tabelvorm waarbij de vier categorieën van artikel 2:382a lid 1 BW afzonderlijk aan de orde komen en waarbij zowel het honorarium van de accountantsorganisatie als het honorarium van de netwerkorganisatie wordt toegelicht. Door het honorarium van de vier categorieën in tabelvorm te presenteren heeft de gebruiker van de jaarrekening inzicht in de omvang van het accountants-honorarium en de verhouding tussen de *audit fees* en *non-audit fees*. De voorkeur van het NIVRA is verwerkt in de *disclosure*-index door middel van *disclosure*-items 3, 4, 6 en 7.

Tabel 2 Samenstelling ongewogen *disclosure*-index

Nr.	<i>Disclosure</i> -item	Mandatory or voluntary	Weging
1.	Is het toegelichte accountants-honorarium omschreven conform de indeling van artikel 2:382a lid 1 BW? Indeling: controle jaarrekening, andere controleopdrachten, fiscale adviesdiensten, andere niet-controlediensten.	mandatory	1
2.	Zijn de vergelijkende cijfers van het accountants-honorarium opgenomen in de toelichting?	mandatory	1
3.	Blijkt uit de toelichting dat het honorarium betrekking heeft op de accountantsorganisatie? Bijvoorbeeld verwijzing naar artikel 2:382a BW, KPMG Accountants N.V., WTA of accountantsorganisatie.	voluntary	1
4.	Blijkt uit de toelichting dat het honorarium betrekking heeft op de netwerkorganisatie?	voluntary	1
5.	Blijkt de reikwijdte van de netwerkorganisatie uit de toelichting? Bijvoorbeeld Nederlandse adviesorganisaties en/of externe accountant van buitenlandse groepsmaatschappijen.	voluntary	1
6.	Komen alle categorieën van artikel 2:382a lid 1 BW in de toelichting aan de orde? Dus ook wanneer het honorarium in een bepaalde categorie nihil bedraagt?	voluntary	1
7.	Is het accountants-honorarium in tabelvorm gepresenteerd?	voluntary	1
8.	Is de aard van de <i>non-audit fees</i> nader tekstueel toegelicht?	voluntary	1
9.	Zijn de <i>non-audit fees</i> nader gespecificeerd in bedragen?	voluntary	1

Door de aard van de *non-audit fees* tekstueel toe te lichten of deze in de toelichting nader te specificeren kan de gebruiker van de jaarrekening zelf een afweging maken of de overige dienstverlening een bedreiging kan vormen voor de onafhankelijkheid van de externe accountant. Om de kwaliteit van de toelichting op dit punt te kunnen meten zijn *disclosure*-items 8 en 9 in de *disclosure*-index opgenomen.

$Disclosure\text{-}index = \frac{\text{werkelijke disclosure-score}}{\text{maximaal haalbare disclosure-score}}$
(Chavent et al., 2006).

Er is gekozen voor een *ongewogen disclosure*-index, waarbij elk item even zwaar meeweegt in de index. Dit is een gebruikelijke aanpak om eventuele subjectiviteit op dit punt te beperken (Ahmed & Courtis, 1999).

5.2 Onderzoekshypothesen

De onderzoekshypothesen hebben betrekking op factoren die van invloed kunnen zijn op de omvang en de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium.

Ondernemingsomvang

Uit veel onderzoek blijkt dat er een positief verband bestaat tussen de omvang van de onderneming en de kwaliteit van de toelichting (onder meer Giner, 1997). Als de omvang van een onderneming toeneemt, zal over het algemeen ook het aantal stakeholders toenemen. Grote ondernemingen hebben daarom vaak meer *agency*-kosten (Jensen & Meckling, 1976). Grote ondernemingen kunnen als gevolg hiervan efficiënter omgaan met het verminderen van de *agency*-kosten met behulp van bijvoorbeeld additionele externe verslaggeving. Voorts stelt Firth (1979, p. 274) dat grote ondernemingen meer informatie openbaar maken teneinde publieke kritiek en overheidsbemoeienis te voorkomen. Het natuurlijke logaritme van de omzet is in het onderzoeksmodel opgenomen als indicator van de ondernemingsomvang (zie ook Mahajan & Chander, 2008).

H1 Er bestaat een positief verband tussen ondernemingsomvang en de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium.

Beursnotering

De *agency*-theorie stelt dat de scheiding van leiding en eigendom resulteert in conflicterende belangen en *agency*-kosten. De potentiële conflicten tussen principaal en agent nemen toe naarmate het eigendom over meer verschillende aandeelhouders is verspreid. Eerder onderzoek toont aan dat er een positief verband bestaat tussen de kwaliteit van de toelichting en de mate van verdeeldheid van het eigendom van de onderneming (Chau & Gray, 2002; Hossain, 1994). Daarom wordt er onderscheid gemaakt tussen beursgenoteerde en niet-beursgenoteerde ondernemingen (Patton & Zelenka, 1997).

H2 De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium neemt toe wanneer de onderneming beursgenoteerd is.

Omvang accountantskantoor

Big 4-accountantskantoren hebben een reputatie voor wat betreft het kennisniveau en de kwaliteit van de dienstverlening. Daarom wordt verondersteld dat de kwaliteit van de toelichting toeneemt wanneer een Big 4-kantoor is aangesteld als externe accountant (Patton & Zelenka, 1997).

H3 De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium neemt toe wanneer de jaarrekening wordt gecontroleerd door een Big 4-accountantskantoor.

Omvang schulden

Evenals in voorgaande onderzoeken (Bujaki & McConomy, 2002; Hossain, 1994) wordt een positief verband verwacht tussen de omvang van de schulden en de kwaliteit van de toelichting. Hiermee wordt verondersteld dat een onderneming haar schuld-

eisers (agenten) wil informeren over de onafhankelijkheid van de externe accountant. De omvang van de schulden wordt berekend door het totaal van de verplichtingen te delen door het totaal van de activa.

H4 Er bestaat een positief verband tussen de omvang van de schulden en de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium.

Rapportagermijn

Ondernemingen met veel stakeholders zijn geneigd informatie zo snel mogelijk openbaar te maken (Jaggi & Tsui, 1999). Ondernemingen die snel rapporteren, dragen over het algemeen veel *agency*-kosten en trachten deze kosten door middel van (*voluntary*) *disclosures* te verlagen (Mahajan & Chander, 2008). De rapportagermijn betreft het aantal dagen tussen de balansdatum van de jaarrekening en de datum van de accountantsverklaring.

H5 Er bestaat een negatief verband tussen de rapportagermijn en de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium.

Publicatiedatum

De meeste discussiestukken over de inhoud en reikwijdte van artikel 2:382a BW zijn pas eind 2008 of begin 2009 gepubliceerd (NIVRA, 2009; De Munnik, 2009; Dieleman, 2008; Böhmer & Van Beurden, 2008). Daarom wordt verondersteld dat de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium toeneemt wanneer de jaarrekening na 31 december 2008 is gepubliceerd. De datum van de accountantsverklaring is gebruikt als benadering voor de publicatiedatum (Mahajan & Chander, 2008).

H6 De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium neemt toe wanneer de jaarrekening na 31 december 2008 is gepubliceerd.

Bedrijfstak

Verrecchia (1983) suggereert dat het verschil in externe verslaggeving tussen verschillende bedrijfstakken kan worden veroorzaakt door een verschil in de *political costs* waarmee diverse bedrijfstakken worden geconfronteerd. In dit onderzoek wordt verondersteld dat banken en verzekeraars relatief meer *political costs* hebben dan andere ondernemingen. De reden hiervoor is gelegen in de aanname dat de genoemde ondernemingen door het grote aantal rekeninghouders, polishouders en beleggers een relatief groot aantal kleinere stakeholders hebben, die allen bovendien voor hun persoonlijke financiële situatie afhankelijk zijn van deze ondernemingen. Daarnaast is de zichtbaarheid van financiële instellingen nog verder vergroot door de financiële crisis.

H7 De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium is hoger bij banken en verzekeraars.

5.3 *Populatie*

Het onderzoek richt zich op gepubliceerde jaarrekeningen van grote Nederlandse bv's en nv's over het boekjaar 2007/2008, 2008 en 2008/2009. De populatie voor het jaarrekeningonderzoek is bepaald met behulp van de websites *Company.info* en *Jaarverslag.info*. De opbouw van de populatie is in deze bijdrage niet weergegeven (zie hiertoe Speijcken, 2010).

Van de 1106 vennootschappen vermelden 174 (16%) vennootschappen zowel het honorarium van de WTA-accountantsorganisatie als het honorarium van de netwerkorganisatie, conform de aanbeveling van het NIVRA (2009).

In 531 (48%) jaarrekeningen wordt alleen het honorarium van de accountantsorganisatie toegelicht, en in 5 jaarrekeningen wordt alleen het honorarium van het gehele netwerk toegelicht. Bij de resterende 396 (36%) vennootschappen is het onduidelijk of het honorarium betrekking heeft op de accountantsorganisatie of het gehele netwerk.

De informatie omtrent het accountants-honorarium is derhalve niet altijd eenduidig en vergelijkbaar, hetgeen de informatiewaarde voor de gebruiker van de jaarrekening niet ten goede komt.

Uit ons onderzoek blijkt voorts dat de relatieve omvang van de *non-audit fees* groter is wanneer naast het honorarium van de accountantsorganisatie ook het honorarium van de netwerkorganisatie openbaar wordt gemaakt.

Wanneer alleen het accountants-honorarium van de WTA-accountantsorganisatie openbaar wordt gemaakt, bedraagt de *non-audit fee* gemiddeld 10,22% van de totale *audit fee*. Wanneer ook het honorarium van de netwerkorganisatie openbaar wordt gemaakt, bedraagt dit percentage gemiddeld 19,73%. Hieruit blijkt dat de informatie over de *non-audit fee* van de netwerkorganisatie van invloed kan zijn op de beoordeling van de onafhankelijkheid van de externe accountant. In de meeste gevallen wordt echter alleen het honorarium van de accountantsorganisatie toegelicht, waardoor de gebruiker van de jaarrekening geen inzicht heeft in het honorarium van de netwerkorganisatie.

Omdat de reikwijdte van het toegelichte accountants-honorarium vaak onduidelijk is en het honorarium van de netwerkorganisatie vaak niet wordt toegelicht, kan worden geconcludeerd dat de openbaarmaking van het accountants-honorarium de gebruiker van de jaarrekening in veel gevallen weinig houvast biedt voor de beoordeling van de onafhankelijkheid van de externe accountant.

5.4 Resultaten met betrekking tot de toetsing van de hypothesen

De onderzoekshypothesen zijn getoetst met behulp van multivariate lineaire regressie-analyse (beschrijvende statistiek, correlatiematrix en specifieke resultaten van de multivariate regressieanalyse zijn niet in deze bijdrage weergegeven, zie hiertoe Speijcken, 2010).

Ondernemingsomvang

Zoals verwacht is de kwaliteit van de toelichting hoger bij grotere ondernemingen, gezien het grotere aantal stakeholders en de grotere zichtbaarheid (Firth, 1979).

Beursnotering

Zoals verwacht neemt de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium toe wanneer een onderneming beursgenoteerd is. De hogere kwaliteit van de toelichting bij beursgenoteerde ondernemingen is te verklaren door de scheiding van leiding en eigendom en de daarbij behorende *agency*-kosten (Chau & Gray, 2002; Hossain, 1994).

Omvang accountantskantoor

De verwachting is dat de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium hoger is wanneer de jaarrekening wordt gecontroleerd door een Big 4-accountantskantoor. De resultaten van het onderzoek ondersteunen deze hypothese niet, gezien het feit dat bij Ernst & Young een statistisch significant negatief verband is waargenomen.

De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium verschilt per individueel accountantskantoor. Zo wordt de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium statistisch significant positief beïnvloed wanneer de jaarrekening wordt gecontroleerd door KPMG. Deze verhoogde kwaliteit is mogelijk te verklaren door een publicatie die KPMG heeft verstuurd aan haar personeel en cliënten (Arnold, 2008). In deze publicatie informeert KPMG haar personeel en cliënten over de implicaties van artikel 2:382a BW. Bovendien spreekt KPMG in deze publicatie een voorkeur uit over de wijze waarop het accountants-honorarium dient te worden toegelicht in de jaarrekening. De voorkeursmethode van KPMG is identiek aan het model van het NIVRA (2009). Opvallend is dat het model van KPMG (Arnold, 2008) circa twee maanden eerder is gepubliceerd dan het model van het NIVRA (2009).

De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium wordt statistisch significant negatief beïnvloed wanneer de jaarrekening wordt gecontroleerd door Ernst & Young, BDO, Grant Thornton of overige accountantskantoren (niet zijnde Mazars en

Berk). Het is onduidelijk wat de oorzaak is van de verlaagde kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium bij deze accountantskantoren.

Omvang schulden

Er bestaat geen significant positief verband tussen de omvang van de schulden en de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium.

Rapportagetermijn

Er bestaat een statistisch significant negatief verband tussen de rapportagetermijn en de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium. Zoals verwacht is de kwaliteit van de toelichting hoger bij ondernemingen die relatief snel rapporteren.

Publicatiedatum

Zoals verwacht is de kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium statistisch significant hoger wanneer de jaarrekening na 31 december 2008 is gepubliceerd. Als mogelijke verklaring hiervoor kan worden gedacht aan de invloed van de publicatie van het NIVRA (2009) over de inhoud en reikwijdte van artikel 2:382a BW die begin 2009 is verschenen.

Bedrijfstak

De kwaliteit van de toelichting van het accountants-honorarium is niet hoger bij banken en verzekeraars.

5.5 Gevoeligheidsanalyse ten aanzien van de disclosure-index

De gevoeligheidsanalyse richt zich op de weging van de *disclosure*-items. Onderzoekers zijn verdeeld over het gebruik van een gewogen of ongewogen *disclosure*-index (Coy, 1993, p. 123). In dit onderzoek is gekozen voor een ongewogen *disclosure*-index om eventuele subjectiviteit ten aanzien van de weging van de *disclosure*-items te beperken. De vraag is echter of de resultaten van het empirisch onderzoek verschillend zijn wanneer gebruik wordt gemaakt van een gewogen *disclosure*-index.

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn twee gewogen *disclosure*-indexen samengesteld. De gewogen *disclosure*-index X legt meer de nadruk op de *mandatory disclosure*-items, terwijl bij de weging van *disclosure*-index Y de nadruk is gelegd op de reikwijdte van het toegelichte accountants-honorarium, waarbij het van belang is dat het honorarium van de netwerkorganisatie wordt toegelicht zoals aanbevolen door het NIVRA (2009).

Op basis van de uitgevoerde gevoeligheidsanalyse (niet weergegeven in deze bijdrage) kan worden geconcludeerd dat de onderzoeksresultaten standhouden bij het gebruik

van een gewogen *disclosure*-index. Het gebruik van de gewogen *disclosure*-index X en Y levert nagenoeg dezelfde statistisch significante verbanden op als bij de ongewogen *disclosure*-index. Alleen het statistisch significante negatieve verband tussen de ongewogen *disclosure*-index en Ernst & Young is niet statistisch significant bij het gebruik van de gewogen *disclosure*-index X. Dit betekent dat het negatief statistisch significante verband tussen Ernst & Young en de ongewogen *disclosure*-index wordt veroorzaakt door de *voluntary disclosure*-items.

6 Samenvatting en conclusies

Als gevolg van de introductie van artikel 2:382a BW zijn grote Nederlandse rechtspersonen sinds medio 2008 verplicht het accountantsshonorarium in de toelichting van de jaarrekening te vermelden. De toelichting dient de gebruiker van de jaarrekening inzicht te geven in de omvang van de (*non-*)*audit fees* als mogelijke bedreiging voor de onafhankelijkheid van de externe accountant (monitor).

De wettekst van artikel 2:382a BW roept veel vragen op bij bestuurders, accountants, regelgevers en gebruikers (NIVRA, 2009; Molenbrugge, 2008; Dieleman, 2008; De Munnik, 2009; Böhmer & Van Beurden, 2008). Over de reikwijdte van de wettelijke bepaling zijn de meeste discussies ontstaan. De letterlijke wettekst vraagt alleen informatie over het accountantsshonorarium van de WTA-accountantsorganisatie. Honoraria die in rekening zijn gebracht door andere onderdelen van de gehele organisatie, maken dan geen deel uit van de te vermelden honoraria. De huidige wettekst schiet daarmee aan zijn doel voorbij; de gebruiker is bij de beoordeling van de onafhankelijkheid immers ook gebaat bij de vermelding van de honoraria van het gehele netwerk van de accountantsorganisatie.

De vraag is hoe de opstellers van de jaarrekening in de praktijk omgaan met de onduidelijkheden ten aanzien van dit wetsartikel. Geeft de toelichting van het accountantsshonorarium het gewenste inzicht in de onafhankelijkheid van de externe accountant? Wordt in de praktijk alleen voldaan aan de letterlijke tekst van de wet, of wordt het totale pakket aan dienstverlening van de accountantsorganisatie en het daaraan verbonden netwerk toegelicht? Wordt (vrijwillig) aanvullende toelichting verstrekt om het inzicht van de gebruiker te bevorderen?

Uit het empirisch onderzoek blijkt dat de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium per vennootschap sterk varieert. In 16% van de jaarrekeningen wordt het accountantsshonorarium van de netwerkorganisatie toegelicht, conform de aanbeveling van het NIVRA (2009). In 48% van de jaarrekeningen is alleen het honorarium van de accountantsorganisatie toegelicht. Bij de overige 36% van de jaarrekeningen is het onduidelijk of het accountantsshonorarium betrekking heeft op de accountantsorganisatie of de netwerkorganisatie. Als gevolg van deze onduidelijk-

heden en de beperkte reikwijdte van het toegelichte accountantsshonorarium biedt deze informatie de gebruiker weinig houvast voor de beoordeling van de onafhankelijkheid van de externe accountant.

De kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium wordt gemeten met behulp van een ongewogen *disclosure*-index, die de kwaliteit van de toelichting reflecteert. De samenstelling van de *disclosure*-index is gebaseerd op artikel 2:382a BW en de onduidelijkheden ten aanzien van het wetsartikel. De volgende variabelen zijn opgenomen in het onderzoeksmodel om de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium te kunnen verklaren: ondernemingsomvang, beursnotering, omvang accountantskantoor, omvang schulden, rapportagertermijn, publicatiedatum en bedrijfstak.

Op basis van het empirisch onderzoek kan worden geconcludeerd dat de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium voor een belangrijk deel kan worden verklaard door beursnotering, ondernemingsomvang en rapportagertermijn. Ook blijkt uit het onderzoek dat de externe accountant van invloed kan zijn op de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium. Zo is de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium statistisch significant hoger wanneer de jaarrekening wordt gecontroleerd door KPMG, en statistisch significant lager wanneer de jaarrekening wordt gecontroleerd door Ernst & Young, BDO, Grant Thornton of overige accountantskantoren (niet zijnde Mazars en Berk). Dat KPMG goed uit het onderzoek naar voren komt, is mogelijk te verklaren door een publicatie die KPMG heeft verstuurd aan haar personeel en cliënten (Arnold, 2008). In deze publicatie wordt een voorkeursmethode behandeld die identiek is aan het model van het NIVRA (2009). Daarnaast is de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium statistisch significant hoger wanneer de jaarrekening is gepubliceerd na 31 december 2008. Dit is waarschijnlijk het gevolg van de aanbevelingen van het NIVRA (2009).

Een belangrijke beperking van dit onderzoek hangt samen met de samenstelling van de *disclosure*-index. De samenstelling van de *disclosure*-index is enigszins subjectief. Er bestaat geen universele *disclosure*-index en geen voorgedefinieerde lijst met *disclosure*-items (Peelen et al., 2006). De samenstelling van de *disclosure*-index wordt veelal gebaseerd op wet- en regelgeving en voorgaand onderzoek (Adhikari & Tondkar, 1992). Voor zover bekend is de kwaliteit van de toelichting van het accountantsshonorarium niet eerder onderzocht. De *disclosure*-items kunnen derhalve niet worden ontleend aan voorgaand onderzoek. De samenstelling van de *disclosure*-index is daarom gebaseerd op de wetgeving met betrekking tot toelichting van het accountantsshonorarium en de discussie daaromtrent. Er is gekozen voor een ongewogen *disclosure*-index waarbij elk item even zwaar meeweegt in de index, dit om eventuele subjectiviteit op dit punt te beperken (Ahmed & Courtis, 1999).

Literatuur

- Adhikari, A. & Tondkar, R.H. (1992). Environmental factors influencing accounting disclosure requirements of global stock exchanges. *Journal of International Financial Management and Accounting*, 4(2), 75-105.
- Ahmed, K. & Courtis, J.K. (1999). Associations between corporate characteristics and disclosure levels in annual reports: A meta-analysis. *British Accounting Review*, 31(2), 35-61.
- Archambault, J.J. & Archambault, M.E. (2003). A multinational test of determinants of corporate disclosure. *The International Journal of Accounting*, 38(2), 173-194.
- Arnold, C. (2008). *Wetswijzigingen titel 9: vermelding van de honoraria van de accountant en overige wijzigingen*. Amstelveen: KPMG Accountants N.V.
- Böhmer, S. & Beurden, B. van (2008). Vermelding accountantskosten in de jaarrekening. *Ernst & Young Accountants Inform Vaktechnisch Bulletin*, (december), 4-7.
- Breij, E. (2009). Accountantshonoraria in de jaarrekening. *De Accountant*, (oktober), 30-33.
- Bujaki, M. & McConomy, B.J. (2002). Corporate governance: Factors influencing voluntary disclosure by publicly traded Canadian firms. *Canadian Accounting Perspectives*, 1(2), 105-139.
- Chau, G.K. & Gray, S.J. (2002). Ownership structure and corporate voluntary disclosure in Hong Kong and Singapore. *The International Journal of Accounting*, 37(2), 247-265.
- Chavent, M., Ding, Y., Fu, L., Stolowy, H. & Wang, H. (2006). Disclosure and determinants studies: An extension using the divisive clustering method (DIV). *European Accounting Review*, 15(2), 181-218.
- Cooke, T.E. (1989). Voluntary corporate disclosure by Swedish companies. *Journal of International Financial Management and Accounting*, 26(1), 174-189.
- Coy, D. (1993). Quantifying the quality of tertiary education annual reports. *Accounting and Finance*, 33(2), 121-130.
- Dieleman, A. (2008). Regelgeving mist doel door formulering wettekst. *Accountancy-nieuws*, 19(oktober), 42-43.
- Firth, M. (1979). The impact of size, stock market listing, and auditors on voluntary disclosure in corporate annual reports. *Accounting and Business Research*, 9(36), 273-280.
- Geffen, C. van (2010). Actualiteiten jaarrekeningenrecht onder de loep. *Accountancy-nieuws*, 15(September), 17-18.
- Giner, B. (1997). The influence of company characteristics and accounting regulation on information disclosed by Spanish firms. *The European Accounting Review*, 16(1), 45-68.
- Hossain, M. (1994). Voluntary disclosure in an emerging capital market: Some empirical evidence from companies listed on the Kuala Lumpur stock exchange. *The International Journal of Accounting*, 29(3), 334-351.
- Jaggi, B. & Tsui, J. (1999). Determinants of audit report lag: Further evidence from Hong Kong. *Accounting and Business Research*, 30(1), 17-28.
- Jensen, M.C. & Meckling, W.H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. *Journal of Financial Economics*, 3(10), 305-360.
- Langendijk, H.P.A.J. (2004). *Parmalat Finanziaria S.p.A. A case of manipulating financial statements through fraud*. Breukelen: NIVRA-Nyenrode Press.
- Mahajan, P. & Chander, S. (2008). Determinants of timeliness of corporate disclosure of selected companies in India. *ICFAI Journal of Accounting Research*, 7(4), 28-63.
- Molenbrugge, T. (2008). Accountantskosten in de jaarrekening. *PricewaterhouseCoopers Spotlight*, 15(4), 21-23.
- Munnik, H. de (2009). *Vermelding van accountantshonoraria ex artikel 2:382a BW*. Amsterdam: Raad voor de Jaarverslaggeving.
- NIVRA. (2009). *Vermelding accountantshonorarium in de jaarrekening* (NIVRA-wijzer 1). Amsterdam: Nederlands Instituut van Registeraccountants.
- Offeren, D.H. van, Verdoes, T.L. & Witjes, J.P.J. (2010). Accountantskosten in de jaarrekeningen van beursgenoteerde ondernemingen. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, 6(juni), 291-302.
- Oosterhoff, G.P. & Schoonderbeek, W.J. (2009). Knelpunten bij de opgave van de honoraria van de accountant in de jaarrekening. *Ondernemingsrecht*, 8, 367-371.
- Patton, J. & Zelenka, I. (1997). An empirical analysis of the determinants of the extent of disclosure in annual reports of joint stock companies in the Czech Republic. *European Accounting Review*, 6(4), 606-626.
- Peelen, A., Poot, J. & Volmer, F. (2006). Jaarverslaggeving van universiteiten: de kwaliteit van de Nederlandse universitaire jaarverslagen gemeten. *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfseconomie*, (april), 150-159.
- Speijcken, J. (2010). *De toevoegde waarde van artikel 2:382a BW. Een onderzoek naar de kwaliteit van de toelichting van het accountantshonorarium van grote Nederlandse BV's en NV's* (Masterscriptie Nyenrode Business Universiteit).
- Tai, B.Y.K., Au-Yeung, P., Kwok, M.C.M. & Lau, L.W.C. (1990). Non-compliance with disclosure requirements in financial statements: The case of Hong Kong companies. *The International Journal of Accounting*, 25(2), 99-112.
- Verrecchia, R.E. (1983). Discretionary disclosures. *Journal of Accounting and Economics*, 5(12), 179-194.